

نگاهی به ویژگی‌های ساز «قانون»

به قدمت تاریخ به وسعت شرق

گروه موسیقی

گزارش

«قانون» یک ساز است متعلق به خانواده قدیمی سیتار (Cythare) که در سده‌های میانه تحت عنوان Canon یا miocanon به اروپا برده شد. این ساز دارای یک جعبه چوبی به شکل دوزنقه است که به‌وسیله دو انگشت سبابه و دو مضراب (که میان حلقه‌ای که به انگشت کرده‌اند و خود انگشت قرار می‌گیرند) نواخته می‌شود. در این گزارش نگاهی خواهیم داشت به برخی از ویژگی‌های ساز «قانون».

ویژگی

در بخش‌های سازشناسی متون کهن، موسیقی به‌سازی سه‌گوش، بیرون ساعد، با سطحی مجرد تنها، دارای هفتادودو وتر آن یک کوک می‌گرفته با تازی از ابریشم و گاه از روده و گاه از مفتول سیم اشارت رفته است که همانند پنگ نواخته می‌شده است. «قانون» از سازهایی است که از کهن در موسیقی ایرانی به کار می‌رفته و توانایی بیان گوشه‌های موسیقی ایرانی را دارد؛ ولی مدت مدیدی است که در سرزمین ما ناشناخته مانده، در حالی که در کشورهای همجوار سال‌هاست که از این ساز استفاده می‌شود. کمابیش از نیم‌قرن پیش تاکنون، موسیقیدانان ایرانی به اجرای این ساز روی آورده‌اند.

ریشه‌شناسی نام

نام ساز از واژه یونانی Kanon گرفته شده، که در آن زبان به مفهوم «قانون، قاعده» است. درباره مفهوم واژه «قانون» و در زبان‌های اروپایی (kanon-kanun-kanon) به مهم‌ترین آن‌ها به‌شرح زیر اشاره می‌شود:

۱. canon (قانون) و قاعده‌ای که، به‌ویژه بر حسب احکام شرعی کلیسای مسیحیت و منابع انجیلی وضع شده باشد.
۲. canon آثار نبوغ‌آمیز و برجسته یک خلاق هنری.
۳. canon شکلی از یک قطعه موسیقی، ساخته‌شده تحت قواعد پیچیده‌ای که یک بخش ملودی بتواند پس از پاسی از زمان، به فاصله هم‌صدا، اکتاو، یا فاصله‌های جزء آن، توسط بخش‌های دیگر تقلید شود.
۴. در موسیقی یونان قدیم، kanon نام مونوکورد است و اینک برای نشان دادن «قانون»‌های فیزیک صوت در آزمایشگاه‌ها مورد استفاده قرار می‌گیرد.
۵. یک «پسالتری» (psaltery) نوعی ساز که توسط اروپایی‌ها از شرق گرفته شده و مشتق از کلمه «قانون» (qanun) عربی است. این کلمه و نه الزاماً ساز از ریشه kanon یونانی آمده است. در حجاری ستون‌های کلیسای جامع سانتیاگو، می‌توان ساز canon, mezzo canon «قانون» متوسط را مشاهده کرد.
۶. Kanun (qanun) نام عربی برای سازی شبیه به پسالتری به شکل دوزنقه و با تعداد زیادی سیم است (۶۴سیم در قرن ۱۴). این کلمه در یونان قدیم (به این شکل Kanon) به‌معنای مونوکورد به کار می‌رفته و آن دستگاهی است که در آزمایشگاه صوت‌شناسی مورد استفاده قرار می‌گرفته است. نام «قانون» در اوایل سده دهم میلادی در کتاب «شب‌های عرب» آمده است. این ساز بعدها به اروپا برده شد(احتمالاً در قرن یازدهم).

پیشینه

برخی اختراع این ساز را به افلاطون نسبت می‌دهند و عده‌ای بر این باورند که مخترع این ساز، فارابی است و برخی دیگر می‌گویند منشأ آن خراسان بوده و در قرن سیزدهم(میلادی) در موصل پیدا شده، هر چند هیچ‌یک از این نظر دهندگان دلیلی بر ادعای خود ندارند. واقعیت این است که در فرهنگ کلاسیک شرق، ردی از سازهای خانواده سیتار پیدا نشده و سرچشمه «قانون» نیز مانند سرچشمه بسیاری از سازهای دیگر، تاریک مانده است. آنچه بیشتر محتمل می‌رسد این‌که «قانون» از سرزمین‌های خاور نزدیک به اروپا رسیده و در کشورهای اروپایی با مکانیزه کردن آن، بزرگ‌ترین ساز کلاویه‌دار سیمی را ساخته و پرداخته‌اند. «قانون» را باید سازی از اوایل اسلام دانست. ترک‌ها، زمانی چند این ساز را فراموش کرده بودند، اما از زمان محمود دوم (۱۸۹۹-۱۸۰۸)، عمر افندی، آن را از شام به ترکیه آورد و به‌سرعت میان مردم رواج یافت. فارابی این ساز را هزار سال پیش، به‌صورت ۴۵سیمی اختراع و در کتاب خود «الموسیقی الکبیر» بیان کرده است. صفی‌الدین آن را «ترهه» نامیده است. امروزه در سراسر آفریقا و آسیا، ساز «قانون» از رده سازهای سنتی و هنری اعراب به شمار می‌رود.

وسعت ساز «قانون» در کشورهای مختلف

ساز «قانون» در کشورهای مختلف(مانند مصر، ترکیه، ارمنستان، روسیه، ایران و...) به اندازه‌ها و با وسعت‌های متفاوت ساخته شده است و بدین جهت تعیین یک وسعت واحد برای ساز «قانون» مقدور نیست.

«قانون»‌های مصری: ۲۶صدایی
 «قانون»‌های ترکیه: ۲۴ و ۲۵صدایی
 «قانون»‌های ارمنی: ۲۲صدایی
 «قانون»‌های ایرانی: ۲۷صدایی

ساختمان ساز

سیم‌های ساز، به تعداد ۲۲×۳=۲۴، به فواصل دیاتونیک کوک می‌شوند، برای تأمین تغییرهای کوچک کافی است جهت «کلید»‌های کوچکی را که برای هر صدا پس از گوشی کوک تعبیه شده، تغییر دهیم. «قانون» به‌مثابه همراهی‌کننده آواز کمتر به کار می‌رود، ولی در شرکت با ارکستر، به همان خوبی عود صداهندگی دارد.

«قانون»‌سازان مصری را می‌توان از صدها سال پیش، یکی از بهترین سازندگان آن معرفی کرد.

از لحاظ دسته‌بندی سازها، «قانون» جزو سازهای زهی مضرابی از آلات (ذرات‌الوتار مطلق است و تعداد سیم‌های آن در مجموع، از ۶۳ تا ۸۴ متغیر است. «قانون» معمول در ترکیه دارای ۷۲ سیم است. سیم‌ها از روده گوسفند یا نوعی نایلون ساخته شده، که به دور گوشی‌هایی که وضع ستونی دارند، پیچیده می‌شوند. وسیله نواختن، مضرابی است که توسط انگشتانه به انگشت سبابه می‌کنند. هر سه سیم «قانون» هم‌صدا کوک شده و یک صوت از آن‌ها برمی‌آید، از این‌رو از «قانون» ۷۲ سیمی، تنها می‌توان ۲۴صوت به دست آورد. «قانون» مصری ۷۸ سیمی و ۲۶صوتی است.

سطح فوقانی «قانون» متشکل از پوششی چوبی، به شکل دوزنقه است که سمت راست نوازنده، قسمتی کم‌وبیش باریک و آزاد است که به پنج خانه چهارگوش(طی ارتفاع‌ساز) تقسیم شده، روی آن پوست می‌کشند. ضلع سمت راست(به طول تقریبی ۴۰سانتی‌متر) قائم به هر دو مبلغ موازی پیش‌گفته است و ضلع سمت چپ اضلاع موازی را به‌طور مورب قطع می‌کند. گاه چهار تکه جداگانه یا یک تکه، روی پوست خرک نصب می‌شود که به پنج پایه در زیر پوست تکیه می‌کند. در طرف چپ نوازنده ۲۶گوشی سه‌تایی به‌طور عمودی، و ۱۵۶ کلید تغییردهنده کوچک مسی، یا از فلزی دیگر، قرار دارند به این ترتیب، بر روی هر سه سیم هم‌صدا، ۱۶ کلید، در محلی که سیم‌ها به گوشی‌ها می‌رسند، مورد استفاده قرار می‌گیرد. با این کلیدها صدای ساز در هر سه سیم جداگانه، اندکی به دلخواه زیر و بم می‌شود، اما تنظیم کوک به‌وسیله گوشی‌ها صورت می‌گیرد. هر گاه نوازنده بخواهد در مقامی دیگر بنوازد، با دست چپ کلیدها را بالا یا پایین می‌برد و در همین حال با دست راست روی سیم‌ها می‌نوازد.

شیوه نواختن

تک‌نواز(سولیست) «قانون» هر گاه با ارکستر همراه می‌شود، در ردیف اول نوازندگان می‌نشیند و اگر در نقش همراهی با تک‌سرا اجرا کند، روبه‌روی او قرار می‌گیرد که در این حالت نقش رهبر تک‌سرا را ایفا می‌کند. برای نواختن ساز، آن را باید روی زانوها، یا روی میز قرار داد. نوازنده «قانون» درحالی‌که روی صندلی نشسته است، ساز را در هنگام نوازندگی روی زانوی خود می‌گذارد (تا پنجاه سال پیش، ساز خیلی پایین‌تر از بدن نوازنده قرار می‌گرفت).

نوازنده دو دست خود را به فاصله یک اکتاو روی ساز می‌گذارد و دست چپ اندکی دیرتر از دست راست به سیم زخمه می‌زند، در این حالت صوتی دوصدایی و همنام به فاصله اکتاو از ساز شنیده می‌شود.

نحوه نشستن

برای نواختن «قانون»، آن را روی میزی که تا اندازه‌ای به طرف نوازنده شیب داشته و با وضع نشستن متناسب باشد قرار داده، نوازنده مقابل آن می‌نشیند به‌طوری‌که قاعده بلند جعبه(که سیم‌های ضخیم دارد) در پایین و نزدیک به نوازنده قرار گیرد. میز از صندلی نوازنده کمی بلندتر(و بهتر است زیر آن خالی) باشد، به‌طوری‌که در حالت نوازندگی اعضای بدن به شکل زیر قرار گیرد:

۱. ساعد با بازو یک زاویه قائمه تشکیل دهد.
۲. پشت، کاملاً صاف باشد و به طرف جلو خم نشود.
۳. آرنج‌ها بیرون از بدن قرار نگیرند.
۴. دست‌ها روی سیم‌ها تکیه نکنند.

۵. هر دو دست از شانه‌ها در حالت نواختن آزاد باشند(به دست فشاری وارد نشود). گاه ممکن است بنا به ضرورت مجبور به قرار دادن «قانون» روی پا باشیم. در این شرایط یک پا را روی پای دیگر انداخته و ساز را روی پا قرار می‌دهیم. حتی می‌توان روی زمین(به‌اصطلاح عامیانه چهار زانو) نشست و ساز را روی پاها قرار داد.

زخمه یا مضراب

عبارت است از دو حلقه فلزی که از جنس نقره، ورشو، برنج و... که به‌طور پهن و مدور (به اندازه بند دوم انگشت نشانه) ساخته شده باشد. مضراب‌هایی که داخل حلقه قرار می‌گیرند از شاخ گاو، گوزن، بز کوهی و... ساخته شده است. حلقه‌ها را در انگشت نشانه (بند دوم) قرار داده و مضراب را به طرف داخل دست، میان حلقه و انگشت جای می‌دهیم. اندازه مضراب ساخته‌شده باید از نوک انگشت نشانه کمی بلندتر باشد و از زیر بند دوم انگشت، پایین‌تر نیاید.

طریقه مضراب زدن: ابتدا روی یکی از سیم‌ها به‌وسیله دست راست یا چپ ضربه‌ای بزنید(موقع مضراب زدن، انگشت‌های نشانه باید از بند آخر خم شود) به‌طوری‌که وقتی مضراب سیم را لمس کرد صدایی که از آن برمی‌خیزد صاف و شفاف باشد و این در صورتی امکان‌پذیر است که هر سه سیم هم‌صدا در یک لحظه و هم‌زمان به صدا درآیند.

برای انتقال نیرو به مضراب در یادگیری مراحل اولیه و هنگام مضراب زدن با دست راست و چپ باید انگشتی که مضراب در آن جای دارد انگشت شست را لمس کند. این عمل برای قوی شدن انگشت و مضراب مؤثر است، که باید آن را در تمرین‌های اولیه آموخت. در تمرین‌های مربوط به مراحل بالاتر که اجرای ساز رفته‌رفته سریع‌تر شده و حالت‌های گوناگون به آن داده می‌شود، دیگر نیازی به تماس انگشت نشانه با شست نیست. در هنگام مضراب زدن انگشت شست زیر انگشت نشانه قرار می‌گیرد. سایر انگشتان(سه انگشت دیگر) نه باید جمع و نه باز باشد(به حالت برداشتن مدادی که به‌طور افقی در جایی قرار دارد).